

AZ AFFEKTUSOK RETORIKÁJA ÉS KELEMEN DIDÁK PRÉDIKÁCIÓI

TASI RÉKA

A dolgozat címében szereplő affektus vagy pathosz, vagy nevezhetjük magyar fordításban szenvedélynek, nem azonos a modern ember érzelm fogalmával. A kora újkorban még többségében a test és lélek szoros kapcsolatának gondolatán alapuló ókori szenvedély-fogalom él tovább, mely szerint az affektus nem más, mint a léleknek (vagy a lélek helyeként szolgáló szívnek) a külvilág ingereire adott válasza, tulajdonképpen egy fizikai reakció, pl. a szív összehúzódása vagy kitágulása, melyet egy, az értelem által kellemesnek vagy kellemetlennek ítélt tárgy vált ki. A szenvedély tehát, ahogy magyar és latin elnevezése is mutatja „elszenvedés” – passio. A szem számára láthatatlan biológiai változások a test felületén is változást idéznek elő: vagyis a szenvedély látható testi jelekkel jár együtt. A kora újkori affektuselmélet teoretikusai csupán néhány jól körülhatárolható affektust ismernek, míg a modern ember a lélekben majd az érzelmek végtelen finomságú, egyénre jellemző szövődékét fogja látni.¹

Az affektusoknak a retorikaelmélet a kezdetek óta kiemelt figyelmet szentel. Arisztotelész ethosz–pathosz–logosz hármásában, vagyis a beszéd által nyújtott bizonyítékok egyik fajtájaként a szónoki meggyőzés alappillérvé válnak.² A retorikai alapú érzelmi befolyásolás egyik legfontosabb szabálya is az antik retorikaelméletből hagyományozódott, mely a Horatiusi *Ars poetica*-ban így olvasható: „si vis me flere, dolendum est primum ipsi tibi”, Quintilianus *Institutio oratoriája* szerint „az indulatgerjesztés egész sikere [...] azon fordul meg, hogy magunk is indulatba jöjjünk.”³ Ehhez a phantasia vagy latin visiones használatát javasolja, vagyis hogy a szónok lelki szemei előtt lásson egy olyan patetikus jelenetet, mely képes őt indulatba hozni.

Arisztotelész, Cicero és Quintilianus retorikájának a szenvedélyekre vonatkozó passzusai hosszú évszázadokra meghatározták az affektusok topológiáját s az azokról való gondolkodás retorikai kereteit. A kora újkorban mindezek mellett a sztoikus szenvedélytan és Aquinói Szent Tamás hatása figyelhető meg a szenvedélyek rendszerezésében és megítélésében.

A 17. században az affektusok iránti tudományos érdeklődés a korábbinál nagyobb mértéket ölt, s mindezzel párhuzamosan a retorikai diszciplínában is tetten érhető egy olyan tendencia, amely az érvelő bizonyítással szemben az

---

¹ Vö. Affektenlehre (szócikk) UEDING 1992, 218–253.; LACZHÁZI 2003, 177–195.

² ADAMIK 1999, 33.

³ PRÁCSER 1913, 506.

átélés elsőbbségére helyezi a hangsúlyt.⁴ Az affektusok tárgyalása leginkább az elocutio fennhatósága alá kerül, a praeceptumokban megjelenik a pathetikus figurák elkülönített csoportja (Vossius a magyarázó, bizonyító és bővítő figurák mellett külön csoportban foglalja a pathetikus figurákkal, stb.)⁵ A 17. századi retorikai szenvedélytan azonban főként technikai ismeretek merev tárházaként funkcionál. Miközben az erkölcsi, filozófiai traktátusok, az orvostudományi és fizikai érdeklődés egyre inkább a tapasztalati ismereteket rögzíti, addig a retorikai affektuselmélet a szenvedélyekről szóló ismeretek évszázados toposzait ismételi, s ezt a tudást a retorika mint *ars* egy hatásorientált és szabályozott rendszerként korlátozza.

Ars és *natura* ellentéte azonban Quintilianus óta folyamatosan meghatározza a retorikai gondolkodás történetét, s annak ellenére kerül elő újra és újra, hogy a retorika techné-jellege nem biztosít nagy mozgásteret a *natura* működésének.⁶ Az egyházi ékesszólással foglalkozó praeceptumokban *affektusok* és *ars* vs. *natura* kérdése sajátos kontextusban kerül elő: a *natura* ugyanis az Istentől, a Szentlélektől származó ihletettséget jelenti, ami nélkül az egyházi szónok sikere elképzelhetetlen. A protestáns retorikai kézikönyvekben először Hyperiusnál válik retorika és teológia ellentéte kiterjedt s mindeközben a szenvedélytannal is összekapcsolódó kérdéssé: Miután részletesen elővezeti a jól ismert követelményt, miszerint a szónoknak előbb magát kell megindítania, a praeceptum szerzője egy ellenvetéssel él: a hitszónok semmilyen törekvése nem lehet gyümölcsöző, ha nem kérleli Istent, hogy kegyelme által nyíljon meg az emberek szíve szavainak megismerésére.⁷

A katolikus megújulás nyomán megjelenő kézikönyvek közül Ludovicus Granatensis munkájában találkozunk a Hyperiuséhoz hasonló kétségekkel. A hitszónoknak, a világi szónokkal szemben nincs szüksége önmaga afficiálására, hiszen őt Isten lelke tölti meg. A *movere*, vagyis a megindítás hatásesztétikájában *Ars* és *Natura* tehát együttműködik, a *Natura* azonban nem magából az emberből származik (tehát nem *ingenium*), hanem Isten kegyelméből. Granatensis a misztikus teológia vonzásában nemcsak az isteni megismerését, hanem érzéki megtapasztalását is ennek tulajdonítja. A hitszónok az Istentől megihletett affektusmedium szerepébe kerül, akinek feladata az, hogy Isten affektusait befogadja, s áttöltse hallgatóiba. Ebből a nézőpontból persze jogosan lenne elvárható, hogy a szóművészet patetikus eszközei veszítsenek jelentőségükből – Granatensis ellenben részletesen feltárja szerepüket, megtartva így

⁴ Vö. KECSKEMÉTI 2003, 397–398.

⁵ PLETT 1970, 45.

⁶ A kérdéshez lásd TILL 2006, 337–369.

⁷ PLETT 1970, 57–58.

retorika és teológia ellentétét.⁸

Az egyházi ékesszólás elmélete a világi retorikáétól különböző nézőpontjából adódóan is reflektál *ars* és *natura* viszonyára, ám az affektusokra vonatkozó retorikai ismeretek ugyanabban a mederben maradnak: vagyis a techné-rétorika diskurzusában. Miközben *ars* és *natura* összeegyeztetése ebben a diskurzusban maradéktalanul nem lehetséges, aközben érdemes felfigyelnünk arra, hogy az affektusokról szóló tanítás – különösen az önafficiálás szóközi követelménye – szintén megbontja az *ars* értelemben vett retorikai diskurzus koherenciáját – figyelmeztet erre Rüdiger Campe és Dietmar Till.⁹

Ahogy a *praeceptumokból*, úgy a gyakorlatra reflektáló elméleti megjegyzésekből is az látható, hogy a 17–18. századi prédikációs praxisban valóban nagy szerepet játszott az érzelmek retorikája. Különösen a missziós prédikációk hatgatók voltak a szenvedélyek felkorbácsolására, s a missziós alkalmakról szóló feljegyzések szerint ez is szerepet játszik a missziók sikerében.¹⁰ A szenvedélyeknek a prédikációs gyakorlatban betöltött szerepéről árulkodnak az affektív beszéddel szembeni elutasító megnyilvánulások is: a 17–18. századi kéziratos prédikatori útmutatókban pl. nem egyszer találjuk meg a túlzott vagy öncélú érzelemfelkeltéstől való elzárkózást.¹¹

A 18. század elején hitszónokként tevékenykedő Kelemen Didák prédikációi sem függetlenek a kor retorikai gyakorlatától – hitszónoklatai kompilált volta ellenére sem. A retorikai értelmezés nézőpontjának szűk keresztmetszete viszont azt a veszélyt rejti magában, hogy eltekintünk attól a hatástényezőitől, aminek a retorikai rendszerbe kapcsolhatóságával maguk a *praeceptumok* is viaskodnak: a *natura* értelmében vett irracionalitásnak a szövegben való működésétől. Az affektusok retorikája, éppen az *ars* szisztémától eredendően idegen összetevője miatt azonban lehetővé teszi, hogy az értelmezésben is visszaköszönjön ez a mozzanat.

A Vízkereszt utáni ötödik vasárnapra írt prédikáció¹², – ahogyan azt a *Buza fejek* c. kötet summájában olvassuk – „A’ Pokolnak rettenetes Kinnyairúl” szól, csak hogy a szöveg nem a hypotyposisszal kíván érzelmeket kelteni hallgatóiban, tehát nem a pokolban elszenvedhető kínok szemléletes leírását valósítja

⁸ PLETT 1970, 60–62.

⁹ CAMPE 1990; TILL 2006, 365.

¹⁰ Az érzelmek felkeltése és a missziós prédikáció viszonyáról, valamint a missziós alkalmak teátrálisáról lásd: EYBL 1992, 96–103.

¹¹ SZELESTEI 2004, 63.

¹² KELEMEN 1729, 129–138.

meg.

A hitszónoklat legfőbb tétje mindazonáltal a félelem affektusának felkeltése, mely visszatarthatja a híveket a pokolbéli szenvedések előidéző okától, a bűntől. Erre a célra pedig a pokolban ránk váró kínszenvedések ábrázolása helyett maguknak a szenvedélyeknek a reprezentációját választja. Elsőként Istennek a bűnös ember felett érzett haragját, s a harag nagyságának érzékeltetésével a pokoli kínok kimondhatatlan – és ennek megfelelően nem is részletezett – nagyságát is képes szemléltetni. Ugyancsak szenvedélyek reprezentálása a tét, amikor a pokolban szenvedő bűnösök affektusait, legfőképpen a félelmet és kétségbeesést ábrázolja a hitszónok. A prédikációban alkalmazott szóművészeti eljárások többsége viszont arra irányul, hogy a szónok a saját lelkében támadt affektusokat reprezentálja.

A szenvedélyek 17. századi reprezentációjában a testi jeleknek kiemelt szerepük van,¹³ ám Isten haragját fiziognómiai jegyekkel mégsem lehet leírni. Viszont hasonlóan fontos szerepet kapnak azok a tettek, melyeket a szenvedélyek által megindított személy végrehajt. Ahogy az Istenről való ismereteink és a róla szóló beszéd egyik lehetősége az analógiák és az „árnyékos képezések” felismerésén/feltalálásán alapul, haragjának bemutatásakor is elsősorban egy hasonlósági exemplummal él a hitszónok: „Keresztények, ha látnátok hogy az édes Anyja szerelmes magzattyát, kit e’ világra szült, mint a’ maga szeme fényét, ugy örzötte, ’s oltalmazta, egykor ragadván haragjában, egy égő kemenczébe vetné: mondanátok magatokban; hiszem nagy harag ez az Annyától! hiszem nagy vétket cselekedet ez a’ marczona gyermek! ’s hát ha egy hétig égne az égő kemenczében, sőt meg sem halhatna, az édes Anyja pedig még sem szánná, sőt örvendezne, gyönyörködne, nézné magzattyának szörnyü kénlodását ’s gyötrelmét: micsoda haragnak gondolnátok lenni? hát ha eszten-deig, ha tiz, húsz, száz, avagy egy néhány ezer esztendőig élne? meg sem emésztődnek, és még sem szánná-meg keserves gyötrelmét; mit gondolnátok? Azon képpen gondolkodgyatok az Isten haragjarol, és cselekedetéről...”¹⁴ A hívőnek ebben a sajátos hermeneutikai szituációban a tett súlyos voltát értelmezve kell megértenie annak okát, a mérhetetlen haragot. A harag, illetve annak mértéke nemcsak a részletesen nem taglalt büntetés nagyságára enged következtetni, hanem egyben egy másik affektus tárgyává is válik: az emberi félelem tárgya az isteni harag. Ily módon tehát a harag mint szenvedély részletes bemutatása a félelem affektusának kiindulópontja lesz.

Isten haragját, annak a világban felismerhető nyomait reprezentálják továbbá az ószövetségi események, melyek számbavétele, tehát az isteni haraggal történő szembesülés a hitszónokból is heves érzelmeket vált ki, további repre-

¹³ CAMPE 1990, 225; valamint LACZHÁZI 2003.

¹⁴ KELEMEN 1729, 131–132.

zentációs feladatokat jelentve számára.

A szónok a *sermocinatio* figurájában Krisztus városokat feddő, Máté evangéliumában olvasható megszólalásainak ad hangot és testet. Amikor a krisztusi mondatokat újramondja, sőt újrendezi, átretorizálja, az affektív, tehát retorikai nézőpontból érzelmeltetésre irányuló mondatok megindítják hallgatójukat, vagyis a feddésnek hangját adó hitszónok egyben befogadója is annak. A retorikai érzelmeltetés logikája szerint tehát a hitszónok egyszerre lesz a harag érzelmével és a haragra mint tárgyra irányuló félelem affektusával megindítva: az *imaginatio* során elképzelt jelenet, melyben Krisztus haragra lobban a bűnös városok iránt, retorikailag is lehetővé teszi a harag affektusának megragadását, ám az eleve affektív krisztusi mondatok hatása alól mint hallgató sem vonhatja ki magát. Az evangélium különböző helyeiről választott bibliai locusok összekapcsolása megsokszorozza az affektus reprezentációs terét, s a „jaj néktek...” kezdetű *licentiába* történő beírásuk a már a szónokot is megindító szenvedélyek révén történik meg.

A krisztusi mondatok újramondásában és továbbírásában a hitszónok kettős kommunikációs helyzete válik affektusretorikailag kitapinthatóvá: ő ugyanis Isten Igéjének közvetítője, mediátora és egyben hallgatója is. A harag reprezentációja egyben a félelem tárgyának reprezentációja: a szónok a saját hangjával, testével tesz jelenlévővé egy affektust, mely mint egy másik affektus tárgya egyben annak kiindulópontja is lesz. Így kerül a szónok az affektusmedium szerepébe: a beszédén keresztül megmutatkozó Isteni harag annak a szónokot is megindító félelemnek az oka, mely a befogadókra nézve a prédikáció legfőbb tétje.

A vizsgált prédikációban ezen túl az elkárhozottak érzelmeinek megjelenítése kap feltűnő szerepet, melyek tárgyuk felfoghatatlansága miatt jelentenek nehézséget a reprezentáció számára. A szöveg ezen a ponton az irracionális félelemre, illetve annak feltételezett tapasztalatára épít: Az ördögökkel való pokolbéli tanyázás borzalmának szemléltetéséhez használja analógiaként azt a félelmet, amit az ember halottaktól, azok szellemétől rettegetve él át, valamint amikor megmagyarázhatatlan félelem fogja el éjszaka, egy koporsó közelében. Ezt az affektust megidézve és kapcsolódási pontként állítva átélhetővé válik, hogy „minémü nagy félelem, iszszonyodás, és szörnyü retégés vagyon a' kárhozottakban, mikor a' sok ezer ördögök közöt forognak?”¹⁵

A pokolban szenvedők további affektusait is testi jelekkel és a felindultság okozta cselekedetek előszámlálásával reprezentálja – ezeknek idézésétől, bármennyire megindítóak is, az idő rövidsége miatt tartózkodnom kell.

Az affektusok felkeltéséhez tehát elsősorban azok reprezentációját hívja a hitszónok segítségül. Isten haragja és a pokolban szenvedő bűnösök affektusai

---

¹⁵ KELEMEN 1729, 135.

mintegy fizikai mivoltukban, láthatóan (vagy a tetteknek, mint a megindultság közvetlen fizikai következményeinek a formájában, vagy fiziognómiai jeleként), jelenítődnek meg, emellett a hitszónok maga is „testet” ad, hangot és fizikai megjelenést biztosít az érzelmeknek, s így közelíti őket egyfajta vizualizálható, látványszerű jelleghez. A beszéd „testén” tett átalakítások, „mozgások” szükségszerűen „láthatóvá” teszik a nem látható beszélőt is, mint retorikai figurák biztosítják az affektus megőrződését az írás médiumában.

A summa szerint a szentbeszéd a pokol rettenetes kínjait tárgyalja, a fizikai szenvedés helyét itt azonban az affektusoktól való szenvedés veszi át. A kiváltandó affektus a félelem, melynek egyik tárgya tehát nem más, mint a pokolban szenvedők rettegése: tehát a félelemtől való félelemről van szó. A túlvilági szenvedések leghitelesebb evilági tapasztalata ezen értelem szerint a félelem affektusa, ennek színre vitele és kiváltása jár a legnagyobb haszonnal.

A szakirodalom által nagyobb figyelemben részesített nagypénteki második prédikáció a szenvedélyek retorikájának újabb dimenzióját tárja fel. A hitszónoklat a passiótörténet teljes és részletes bemutatását vállalja, s mindezt 60 lap terjedelemben valósítja meg. Az enargeia által biztosított hatástényezők lehetőségét kiaknázva célozza meg a hallgatóság compassióját, Krisztus szenvedéseinek részletes, a naturalista elemekre is kiterjedő bemutatásával. Mind a nagypénteki passióelőadás, mind a processzió vagy a stációjárás közösségformáló dramatikussága felidéződik a passiótörténetet jelenné tevő narrációban: a hitszónok és a hívők együtt mennek be a Getzemáni kertbe, ahová Krisztus éppen előttük lépett be, s itt, ahogy a szenvedéstörténet minden további stációján is, szemtanúként szemlélik az eseményeket. Mindeközben a hitszónok hangját adja Krisztusnak, Máriának, sőt Júdásnak is, és a sermocinációs szövegrészek sűrűsége a középkori dramatikus prédikációk hagyományát eleveníti fel. Mind a megjelenítés élénksége szempontjából, mind affektusretorikai szempontból sokat profitál a prédikáció a jelenné tevő narrációs technikából és a kapcsolódó pragmatikai figurákból: ily módon a befogadó nemcsak Krisztus szenvedéseit szemléli, hanem a szenvedéseket szemlélő hitszónok affektusai is a szeme előtt bontakoznak ki; egyszerre látja tehát az affektust kiváltó látványt, és a látvány hatására létrejövő affektust, amely egyben újabb kapcsolódási pontot is jelent az (ön)affekció folyamatában. A propositio értelmében ugyanis a hallgató tevékeny részvétele szükséges az affektusok működésének sikeréhez: „Azért mint egy halandó Fiú Attyának halálát nézné: úgy nézzük mi-is Lelki szemeinkkel a’ Kristus kinnyát; és meggondolván, hogy illy Felsőges Isten, illy ártatlan, ’s kegyelmes Király szenved érettünk, gerjesszük Lelkünket szanakozásra, hállaadásra, szeretetre, tekélletes szolgálattýára...”¹⁶ A hallgatónak kell tehát

¹⁶ KELEMEN 1729, 282.

önmaga lelkét felindítania, s ehhez kínál a szónok segítségképpen egy olyan szituációt, olyan érzelmi viszonyrendszert (atyja halálát szemlélő fiú), mely az imaginációval együtt megnyitja az utat a lélek felindulása előtt. A kínszenvedés megjelenítése ebben az érzelmi viszonyulásban nyerheti el hatóerejének teljességét.

A már említett részletező leírásnak az érzelmek reprezentációjában is szerepe van: a Getzemáni kertben a rá váró szenvedések tudatában rettegő Krisztus alakját a fiziognómiai jelekre koncentrálnak állítja lelki szemeink elé: „kezde bánkodni, és szomorkodni, kezdé sűrű fohászkodásával, és óhajtságival bé-tölteni a' levegő Eget, kezdé könnyhúllatásával áztatni a' földet, kezdé egész testében el-bágyadni, kezdé el-halványadni, kezdé szivében magában rettegni; hol Péterre, hol Jakabra, hol Jánosra fordította vala szomorú orcáját, és vérbe borult szemeivel szemléli vala őket, akar vala hozzájuk szólni; De a' szóllást tartóztatya vala a' mód nélkül való keserűség, térdei egybe verődtek, szemei bé estek, ajaki el-kékültek, orcája el halványodott, minden ereje meg fogyatkozott, magával csak allig birhatott, s' Lelkinek minden ereje szomorúságot mutatott; azonban hol fel az Égbe, hol alá a' földre veti vala szemeit, most jobb vállára, most bal vállára hajtogattya vala Szent fejét.”¹⁷ A szöveg az affektusok retorikáját a vizuálisan kódolt affektusismeret (felismerés és kifejezés) lehetőségeihez vezeti vissza: míg a hitszónok kompassziója elsősorban a prédikáció hallgatója számára válik a vizuális észlelésben is megragadhatóvá, addig Krisztus szenvedéseinek fizikai jelei a szövegbe írhatók, a nyelvbe történő átírás ekphraszisz-jellege pedig a vallásgyakorlás performatív, képekhez kötődő pillanatait, a barokk hitélet mindent átható vizuális tapasztalatait hívja elő. A szöveg egyszerre lesz az öt állandóan körülvevő képek értelmezője és értelmezettje.

Áttekintésemben a Kelemen Didák prédikációit is meghatározó affektusretorika látványhoz és testhez kapcsolódására irányult a figyelmem. Ahogy a kora újkori retorikai affektuselmélet is többségében test és lélek hylémorfikus szemléletén alapul, úgy ennek megfelelően az írás médiumában is fontos szerepe lesz a szenvedélyek látható, fizikai jeleinek és megnyilvánulásainak – tehát a látható szenvedélyeknek.

A Kelemen Didák kortársaként tevékenykedő pálos Csúzy Zsigmond Bójt 2. vasárnapjára írt egyik prédikációjában a látás és a szem bűneivel és a romlatlan látás visszaszerzésének lehetőségével foglalkozik.¹⁸ Gondolatmenetének kiindulópontján Nagy Szent Gergely megállapítása áll: „Concupiscendo visibilia, amistis invisibilia. (S. Gregor. lib. 21. Mar. c. 2.) A látásunkban bekövetkezett hibát, betegséget tehát orvosolnunk kell, s ezt a szemünkre rakódott por lemosásának metaforája érzékelteti: ez a por a világi hiúságok látványából

¹⁷ KELEMEN 1729, 283.

¹⁸ CSÚZY 1724

származik. A tárgyról a retinára kerülő és ott képpé összeálló szimulákrumok kora újkorban is ható elméletének kontextusában a gyógyító receptként előírt gyakorlat metaforikus jellege a konkrét, mondhatni, fizikai, optikai magyarázat irányába tolódik el¹⁹: a gyógyír az, hogy „édes Idvöztönknek keserves kinszenvedése”-t kell szemlélnünk, melynek következtében tekintetünk makulátlan lesz. Krisztus szenvedésének látványa a retinán eltörli a korábbi, evilági, hiúságos képeket az emberi szemről. Míg a színében átváltozott Krisztus a mennyei fény sugarát küldi szemünkbe, s ezáltal tisztítja meg látásunkat, addig Krisztus szenvedésének látványa könnyekre is fakaszt, így a könny – az isteni fényhez hasonlóan – fizikailag tisztítja szemünket a bűnös látványok nyomaitól. Krisztus passióját szemlélve a könny és az isteni fény együtt tevékenykedik, erre utal az is, hogy Kaifásnál a zsidók eltakarják Krisztus arcát – Szent Krüosztom szerint azért, mert gyönyörűséges arca még a legkegyetlenebbek szívét is meglágyította volna. A látvány affektusainkra történő hatása a kora újkori gondolkodás számára is összetett folyamat. A szentség látványa képes a szemet, legfőbb érzékszervünket megtisztítani, s ezáltal képhetnek lelkükben a legnemesebb, legszentebb szenvedélyek, hiszen a külvilágból érkező ingerek az érzékszerveinken keresztül érik el a szívet. A barokk szóművészet és az affektusretorika látványcentrikusságát talán nem lesz haszontalan kiegészíteni ezzel a nézőponttal.

BIBLIOGRÁFIA

ADAMIK 1999

ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika*. Ford., bev., jegyz. ADAMIK Tamás. Budapest, TELOSZ, 1999.

CAMPE 1990

Rüdiger CAMPE: *Affekt und Ausdruck. Zur Umwandlung der literarischen Rede im 17. und 18. Jahrhundert*. Tübingen, NIEMEYER, 142. 1990.

---

¹⁹ A több évszázados optikai tudás szerint, amely az atomisták felfogásában gyökerezett, és amelyet először Kepler elmélete ingat meg, a vizuális észlelés során a szem a „látható” dolgokat közvetlenül „látottakká” alakítja – a tudati jelenség tehát nem különbözik annak külső okától. (A szemből kiinduló fénysugár és a dolgokról leszakadó osztatlan szimulákrumok a szemén kívül találkoznak, majd ez a kép préselődik a pupillára.) Ez az optikai gondolat, melynek végérvényes lebontását Descartes tudományos munkássága jelenti, teszi lehetővé a kép és a tudattartalom közti azonosság elvével a szó és a kép egymásba átfordíthatóságát is. Vö. MÜNCHENI KUTATÓCSOPORT 2003, 33–44.

CSÚZY 1724

CSÚZY Zsigmond: *Lelki éhséget enyhető evangeliomi kölcsönözött három kenyér*. Pozsony, 1724.

EYBL 1992

Franz M. EYBL: *Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller*. Tübingen, NIEMEYER, 1992.

KECSKEMÉTI 2003

KECSKEMÉTI Gábor: A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében. *ItK.* 2003, 4–5. sz. 367–398.

KELEMEN 1729

KELEMEN Didák: *Buza fejek*. Kassa, 1729.

LACZHÁZI 2003

LACZHÁZI Gyula: „Az kinek ez a rossz passió rendet szab”. A harag Zrínyi Miklós „Szigeti veszedelmé”-ben. In: *Irodalomtörténet*. 2003, 177–195.

MÜNCHENI KUTATÓCSOPORT 2003

MÜNCHENI KUTATÓCSOPORT: Tudás és látás. A medialitás ismeretelméleti struktúrái. Ford. MAJOR Enikő. *Vulgo* 4 (2003/3), 31–44.

PLETT 1970

Heinrich Franz PLETT: *Der affektrhetorische Wirkungsbegriff in der rhetorisch-poetischen Theorie der englischen Renaissance*. Bonn, 1970.

PRÁCSER 1913

Quintilianus: *Institutio oratoria. Liber sextus, caput II. 26.* Magyar fordítás: *M. Fabius QUINTILIANUS szónoklattan tizenkét könyvben*. Ford. PRÁCSER Albert. Budapest, FRANKLIN-TÁRSULAT, 1913. I.

SZELESTEI 2004

SZELESTEI N. László: Laskai Osvát prédikációja magyarul a XVII. század végéről. In: *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs. Debrecen, KOSSUTH EGYETEMI KIADÓ, 2004. (Csokonai Könyvtár, 31.) 59–73.

TILL 2006

Dietmar TILL: Affekt contra ars. Wege der Rhetorikgeschichte um 1700, *Rhetorica*, 2006/4. 337–369.

UEDING 1992

Historisches Wörterbuch der Rhetorik. Hrsg. von Gert UEDING, mitbegr. von Walter Jens. Tübingen, Niemeyer, 1992. I.